

УДК 340.134

ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ НЕТИПОВИХ НОРМ ПРАВА

CONCEPT AND TYPES OF ATYPICAL RULE OF LAW

Головчук В.М.,

*студент II курсу магістратури
юридичного факультету*

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Аналізуються ознаки та особливості нетипових правових норм. У статті визначаються і характеризуються основні види нетипових норм права. Досліджується роль нетипових норм у правовому регулюванні.

Ключові слова: норми права, нетипові норми права, норми-начала, норми-принципи, норми-цілі, норми-дефініції, колізійні норми.

Анализируются признаки и особенности нетипичных правовых норм. В статье определяются и характеризуются основные виды нетипичных норм права. Исследуется роль нетипичных норм в правовом регулировании.

Ключевые слова: нормы права, нетипичные нормы права, нормы-начала, нормы-принципы, нормы-цели, нормы-дефиниции, коллизионные нормы.

The characteristics and features of atypical law are analyzed. The paper identified and characterized the main types of custom law. The role of atypical norms in legal regulation is investigated.

Key words: law, custom law, rules, principles, norms, principles, rules, goals, rules, definitions, choice of law rules.

В сучасних умовах формування в Україні громадянського суспільства та демократичної, соціальної, правової держави переосмислюється роль права в регулюванні політичних, економічних, соціальних і духовних відносин. Без урахування сутності правової норми та її окремих різновидів (типів), зокрема нетипових норм права, досягти позитивної мети в цьому складному процесі неможливо. З цього приводу в юридичній літературі слушно зазначається, що спеціалізовані норми права займають важливе місце в системі права, оскільки за їх допомогою забезпечується уніфіковане сприйняття основних понять, принципів,

цільових установок і ціннісних детермінант, які покладені в основу формування та функціонування механізму правового регулювання [1, с. 4]. У свою чергу С.В. Бобровник наголошує на тому, що важливим критерієм класифікації норм права є можливість виокремлення саме спеціалізованих юридичних норм [2, с. 223].

Однак наявний стан осмислення спеціалізованих норм права, їх ознак, структури, видів не відповідає потребам юридичної теорії та практики. З огляду на це, особливої актуальності набуває питання всебічного дослідження юридичної природи нетипових норм права.

Варто зауважити, що окремі аспекти розуміння спеціалізованих норм права, їх конкретних різновидів були та залишаються предметом вивчення як радянських, так і сучасних українських і російських учених-юристів, а саме: С.С. Алексєєва, М.О. Власенка, Ю.А. Ведернікова, Я.В. Гайворонської, С.О. Жінкіна, С.П. Когалейчука, О.А. Кузнецової, О.В. Мелехіна, С.П. Погребняка, В.М. Протасова, О.Ф. Скакун, В.Д. Ткаченко, А.Фаршатова, В.М. Хропанюка, О.Ф. Черданцева, М.Г. Шарце, І.В. Яковлюка та ін.

В межах цієї статті планується розв'язати такі завдання: по-перше, проаналізувати наявні погляди на сутність поняття нетипових норм права в юридичній доктрині; по-друге, дослідити види нетипових норм права.

Законодавство будь-якої країни своєю основною метою визначає врегулювання суспільних відносин і тому зобов'язане ефективно та вчасно реагувати на зміни, що у них відбуваються. Вважається, що найбільш ефективним є те законодавство, яке не просто вчасно реагує на зміни, що відбулися, а те яке у своєму розвитку випереджає відповідні суспільні відносини. Норми права, будучи першим елементом системи права як теоретичної основи системи законодавства та її наповнення повинні відповідати основній спрямованості законодавства – ефективному регулюванню суспільних відносин. Чималу роль у такій ситуації відіграє певний вид правових норм, виділений за критерієм обсягу правового регулювання – нетипові норми.

З'ясування юридичної природи нетипових норм є особливо важливим в контексті аналізу питання конкуренції спеціальної та загальної норми, оскільки форма зв'язку між ними та ознаки цього зв'язку прямо залежать від того, яке визначення надається нетиповій нормі. Існує правоположення, згідно із яким пріоритет у застосуванні надається нетиповій нормі. Причини такої усталеної практики прямо впливають із сутності та ознак нетипових норм, про які йтиметься далі.

Як зазначає С.С. Алексєєв: суть полягає у тому, що у праві відбувається та посилюється «розподіл праці», в результаті якого окремі норми все більше диференціюються на виконання різних операцій, конкретизується їх зміст, і здійснюється інтеграція правового регулювання [3, с. 52]. Саме активний розвиток суспільних відносин, який ми можемо спостерігати сьогодні, зобов'язує законодавця формально закріплювати диференціацію цих відносин, деталізуючи та уточнюючи загальні норми нетиповими.

Запропонований С.С. Алексєєвим підхід до розуміння нетипових норм права знайшов підтримку серед сучасних фахівців. В узагальненому вигляді напрацювання правознавців у сфері дослідження нетипових норм права доцільно розглядати за такими напрямками: 1) розроблення загальнотеоретичної концепції спеціалізованих (нетипових) норм права; 2) вивчення юридичної природи окремих різновидів спеціалізованих норм права; 3) осмислення сутності галузевих спеціалізованих юридичних норм.

Враховуючи це, зупинимось більш детально на поглядах сучасних учених-юристів на сутність спеціалізованих норм права. Так, О.Ф. Черданцев зазначає, що цей різновид норм права регулює не психофізичну поведінку суб'єктів, а відношення до інших норм, терміни, що в них містяться, й які норми слід застосовувати в тих чи інших випадках [4, с. 211]. На переконання В.М. Протасова, спеціалізовані норми права безпосередньо не регулюють поведінку, але лише допомагають у цьому іншим юридичним нормам через системні зв'язки [5, с. 172].

Водночас В.Д. Ткаченко та І.В. Яковлюк наголошують на тому, що існування спеціалізованих (нетипових) норм зумовлено специфікою самого права. У зв'язку з цим вони мають самостійне значення у регулюванні суспільних відносин. На відміну від класичного правила поведінки спеціалізовані (нетипові) норми права: а) виконують субсидіарну (додакову) функцію у правовому регулюванні суспільних відносин; б) позбавлені традиційної логічної структури, що характерна для норм права як класичного припису; в) виступають як зразок, еталон поведінки, зміст якого визначається змістом виконуваної функції [6, с. 285]. Подібні міркування з цього приводу висловлюють такі вітчизняні теоретики права, як Ю.А. Ведерніков, В.С. Грекул, А.В. Папіра, С.П. Погребняк та ін.

Відповідно до позиції О.Ф. Скакун, спеціалізовані (нетипові) норми права характеризуються такими ознаками: по-перше, мають субсидіарний характер, допомагають основним нормам додати праву повноту; по-друге, самостійно не регулюють суспільні відносини, приєднуючись до регулятивних та охоронних норм, створюючи разом із ними єдиний регулятор, тому щодо основних норм ці норми кваліфікуються як додаткові; по-третє, утворюються на основі «первинних», «вихідних» норм, але містять у собі додатково інші розпорядження (вбирають нові регулятивні якості) з метою охоплення нової групи суспільних зв'язків. За характером утворення спеціалізовані норми права є похідними від основних норм [7, с. 281].

Однак вивчаючи сутність спеціалізованих (нетипових) правових приписів, О.Ф. Скакун поряд із трьома ознаками, що повністю співпадають з особливостями спеціалізованих (нетипових) норм права, виокремлює додаткові, а саме: 1) за структурою – не мають усіх структурних елементів, які властиві класичній моделі норми права (гіпотеза, диспозиція, санкція); 2) за регулятивними можливостями – а) здатні охопити регулюючим впливом принципово нові види суспільних відносин, які вимагають більш глибокої спеціалізації, конкретизації та диференціації в межах загального обсягу та дії основної норми права; б) можуть виступати сполучною ланкою між нормами різних галузей права; 3) за забезпеченістю державним примусом – їх дія не підкріплюється державно-примусовими засобами [8, с. 288-289].

Варто зауважити, що автори розглянутих вище точок зору є представниками комплексного (широкого) підходу до осмислення природи спеціалізованих

норм права. Суть цього підходу полягає у бажанні поєднати «чисту» концепцію спеціалізованих норм (С.С. Алексєєв) із напрацюваннями інших концепцій, зокрема відправних норм права (В.К. Бабаєв, М.И. Байтін) і нетипових нормативних приписів (В.М. Горшеньов, Т.М. Мірошніченко).

У свою чергу О.А. Кузнєцова під спеціалізованими цивільно-правовими нормами розуміє норми-приписи, що мають двохелементну структуру (гіпотезу та диспозицію), не містять конкретних моделей поведінки та виконують специфічні функції в системі цивільного права. З урахуванням цієї дефініції дослідник формулює ознаки спеціалізованих норм, які відрізняють останні від основних норм права. По-перше, спеціалізовані правові норми не мають класичної тричленної структури, їхня структура – нетипова, яка варіюється суттєвими особливостями стосовно кожного різновиду спеціалізованих норм права. По-друге, спеціалізовані норми права не встановлюють певні моделі поведінки для учасників цивільних правовідносин. По-третє, вони призначені виконувати в системі цивільного права специфічні функції, з урахуванням яких поділяються на види: системоутворюючі (норми-принципи та норми-дефініції), системо-редукційні (норми-презупції та норми-фікції), системоозберігаючі (оперативно-поширювальні та колізійні норми) [9, с. 14].

Беручи до уваги проаналізоване вище, слід попередньо резюмувати, що в сучасній юридичній науці домінуючою залишається точка зору про виключно другорядний, обслуговуючий, навіть випадковий характер нетипових норм права.

На підставі узагальнення різних науково-теоретичних міркувань щодо характеристики спеціалізованих норм права потрібно викристалізувати та проаналізувати систему їх ознак. При цьому необхідно пам'ятати, що спеціалізованим нормам права властиві як загальні (родові) ознаки юридичних норм, так і специфічні (видові) ознаки, що притаманні виключно цьому типу норм права. Сукупність загальних і специфічних ознак спеціалізованих норм права дозволяє сформулювати всебічне уявлення про найбільш суттєві особливості юридичного поняття, що досліджується.

До загальних (родових) ознак спеціалізованих норм права, тобто таких, які притаманні спорідненим предметам певного класу, потрібно віднести наступні: 1) виражають волю суб'єктів правотворчості, серед яких держава, народ, суспільство; 2) встановлюються (формулюються) чи санкціонуються державою або іншим уповноваженим суб'єктом правотворчості в межах чітко визначеного особливого порядку; 3) мають обов'язковий характер, тобто незаперечність, безсумнівність щодо їхньої реалізації з боку всіх суб'єктів права, незалежно від їх суб'єктивного ставлення; 4) являються формально визначеними; 5) гарантуються з боку держави всіма законними заходами, включаючи примус; 6) є логічно цілісними правовими положеннями.

Розглянуті вище ознаки спеціалізованих норм права формують загальне уявлення про їх юридич-

ну природу. Відмінність цього типу норм права від правоустановчих і правоохоронних можна з'ясувати через специфічні, видові ознаки, тобто розрізнявані риси для предметів узагальнених у понятті. Це такі особливі властивості, що притаманні виключно цьому типу норм права або найбільш рельєфно виражені в ньому. У систему видових ознак нетипових норм права слід включити такі: по-перше, являються субсидіарно-регулятивними положеннями; по-друге, володіють підвищеним ступенем загальності; по-третє, функціонально сфокусовані на забезпечення, підтримку єдності (інтегративності) й одноманітності (уніфікованості) правового регулювання; по-четверте, реалізуються переважно в опосередкованій формі, тобто через функціональні зв'язки з основними (правоустановчими та правоохоронними) юридичними нормами; по-п'яте, знаходять свою зовнішню об'єктивіацію здебільшого на початку формально-юридичного джерела права.

Нетипові норми можна класифікувати (поділити) на види за певними критеріями. Розрізняють такі спеціалізовані норми:

- Загальнозакріплювальні норми або норми-начала;
- Установчі норми або норми-принципи;
- Прогностичні норми або норми-цілі;
- Декларативні норми або норми-оголошення;
- Дефінітивні норми або норми-дефініції.

Загальнозакріплювальні норми, або норми-начала – норми, що містять положення, які закріплюють первинні основи суспільного і державного ладу; в узагальненому вигляді виражають певні елементи регульованих відносин. Розвиток цього різновиду норм пов'язаний з ростом законодавчої культури, законодавчих узагальнень, із «винесенням за дужки» деяких загальних моментів. Наприклад, норми загальної частини кримінального права вказують на певні однакові ознаки злочину, покарання, умови звільнення від покарання та ін. Загальнозакріплювальні норми нерідко збігаються з установчими нормами.

Установчі норми або норми-принципи – норми, в яких сформульовані незаперечні вимоги загального характеру, що стосуються усіх або більшості інститутів або норм галузі права. Наприклад, норми-принципи функціонування соціально-економічного і громадсько-політичного ладу, взаємовідносин держави й особи. Так, нормою-принципом є ст. 3 Конституції України, яка проголошує: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю».

Прогностичні норми або норми-цілі – норми, які містять прогнози розвитку державного або суспільно-політичного ладу. Норми-цілі можна вважати різновидом установчих норм. Разом вони служать нормами-еталонами, які дозволяють установити відповідність цілей і засобів конкретних правових розпоряджень об'єктивним закономірностям суспільного розвитку. Наприклад, ст. 1 Конституції України говорить: «Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою».

Декларативні норми або норми-оголошення – норми, які містять положення програмного характеру, нормативні оголошення.

Дефінітивні норми або норми-дефініції (визначення) – норми, які містять визначення правових категорій і понять. Наприклад, поняття юридичної особи, злочину, угоди та ін. Такі визначення мають загальнообов'язкове значення. Так, у ст. 3 Закону України «Про звернення громадян» вказується: звертання – викладені в письмовій або усній формі пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) і скарги.

Серед нетипових норм права слід виділити:

- Оперативні або норми-інструменти
- Колізійні або норми-арбітри

Їхня специфіка полягає в тому, що вони є норми про норми:

Оперативні норми або норми-інструменти – норми, роль яких виражається у встановленні дати вступу (зміни, припинення) нормативно-правового акта в силу, у його поширенні на нове коло суспільних відносин, на новий строк. Вони мають назву «оперативних», тому що забезпечують регулювання суспільних відносин оперативним шляхом: не через видання нових регулятивних норм, а через прийняття нормативно-правових актів, їх зміну, доповнення, скасування, поширення сфери і строку дії, тобто регулюють їх рух.

Колізійні норми або норми-арбітри – норми, які у разі наявності протиріччя між окремими нормативними актами з того самого предмета регулювання, повинні застосовуватися у даному випадку, тобто це норми, що регулюють вибір норми.

Вони покликані вирішуватиколізії (конфлікти

норм, пов'язані з особливостями регулювання тих самих суспільних відносин різними правовими актами):

1) між конституцією й іншими нормативно-правовими актами; між законами і підзаконними актами; між актами того самого органа, виданими в різний час; між загальним і спеціальним актом;

2) в унітарній державі з автономними утвореннями, наділеними правотворчими повноваженнями – між загальнодержавними актами і актами автономного утворення (наприклад, України і Автономної Республіки Крим); у федеративній державі – між загальнофедеральними актами і актами суб'єктів федерації (наприклад, Російської Федерації і Татарстану) [10];

3) між різними державами.

Здебільшого колізійні норми входять до складу міжнародного приватного права (наприклад, є колізійний механізм регулювання зовнішньоекономічних договорів).

На підставі й у зв'язку з викладеним вище можливо сформулювати дефініцію поняття нетипових норм права, які, зберігаючи всі риси юридичних норм, охоплюють конкретизуючі ознаки, що надають можливість відрізнити їх від основних типів норм права, а також інших юридичних засобів.

Отже, нетипові норми права – це обов'язкові, формально визначені, логічно цілісні, вольові суб'єктально-регулятивні положення підвищеного рівня загальності, що встановлені чи санкціоновані та гарантовані державою з метою забезпечення, підтримки єдності (інтегративності) й одноманітності (уніфікованості) правового впорядкування суспільних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Егоров А.В. Дефинитивная норма права : автореф. дис. ... на соискание наук. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / А.В. Егоров. – СПб., 2004. – С. 4.
2. Загальна теорія держави і права: (основні поняття, категорії, прав. конструкції та наук. концепції) : навч. посіб. / [Копиленко О.Л., Зайчук О.В., Заєць А.П. та ін.] ; за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 400 с.
3. Алексеев С.С. Общая теория права : учеб. / С.С. Алексеев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Проспект, 2009. – 576 с.
4. Черданцев А.Ф. Теория государства и права : учеб. для вузов / А.Ф. Черданцев. – М. : Юрайт-М, 2002. – 432 с.
5. Протасов В.Н. Теория права и государства Проблемы теории права и государства / В.Н. Протасов – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрайт-М, 2001. – 346 с.
6. Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / [М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, Л.Л. Богочова та ін.] ; за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – 432 с.
7. Скакун О.Ф. Теория держави і права : підруч. / О.Ф. Скакун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2006. – 656 с.
8. Скакун О.Ф. Теория права і держави : підруч. / О.Ф. Скакун. – К. : Алерта; КНТ ; ЦУЛ, 2009. – 520 с.
9. Кузнецова О.А. Специализированные нормы гражданского права: теоретические проблемы : автореф. дис. ... на соискание учен. степени докт. юрид. наук : 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» / О.А. Кузнецова. – Екатеринбург, 2007. – 43 с.
10. Основы государства и права : учебное пособие / Под общей ред. С.А. Камарова – М. : Манускрипт, Русь-90, 1996.